

ศาสนาพราหมณ์ในอาณาจักรขอม

ศาสตราจารย์ ม.จ. สุกัทรดิศ ดิศกุล

ทรงเรียบเรียง

(ต่อจากนิตยสารศิลปการปีที่ ๑๕ เล่ม ๑ พฤษภาคม ๒๕๑๔)

การที่พระเจ้าชัยวรมันที่ ๒ ได้เสด็จขึ้นครองราชย์และทรงตั้งราชอำนาจแห่งกษัตริย์ขอมสมัยเมืองพระนครขึ้นเมื่อ พ.ศ. ๑๓๕๕ นับว่ามีความสำคัญอย่างยิ่งใหญ่หลวงแก่ประวัติศาสตร์ของอาณาจักรขอม ตั้งแต่สมัยนั้นเริ่มมีการตั้ง “ลัทธิเทวราช” ขึ้น จากจารึกรุ่นหลัง คือ จารึกสลกท็อกธมใน พ.ศ. ๑๕๕๕ จุดประสงค์ของการตั้งลัทธิเทวราชก็เพื่อประกาศอิสรภาพต่ออาณาจักรชวาและรวมอาณาจักรขอมเข้าเป็นอันหนึ่งอันเดียวกัน “เพื่อประเทศกัมพูชาจะไม่ต้องขึ้นแก่ชวาอีกต่อไป และจะมีพระราชอยู่แต่เพียงพระองค์เดียวคือพระเจ้าจักรพรรดิ” พิธีตั้งลัทธิเทวราชนี้กระทำตามกัมภีร์ในลัทธิศันตระ ๔ กัมภีร์ซึ่งจารึกสลกท็อกธมเรียกว่า “พิคัทรังสีของพระคัมพู” ความหมายนี้ก็หมายถึงการที่พระเจ้าจักรพรรดิทรงมีอำนาจครอบคลุมไปทั้งสี่ทิศนั่นเอง

ลัทธิเทวราชกระทำให้พระราชาทรงกลายเป็นสมมติเทพ พระองค์ไม่ได้ทรงเป็นมนุษย์ธรรมดาอีกแล้ว แต่ทรงกลายเป็นส่วนหนึ่งของพระอิศวร โดยทิวลึงค์ได้ประดิษฐานพระองค์อันละเอียดอ่อน (สุกษมานตราคมัน) ของพระราชาวัวภายใน ผู้รักษาคิวลึงค์นี้ก็คือพราหมณ์ด้วยเหตุนี้ทั้งพระราชาทิวลึงค์ และพราหมณ์ จึงกลายเป็นหน่วยเดียวกัน แยกออกจากกันมิได้

พิธีนี้ไม่ใช่พิธีซึ่งเคยกระทำกันมาเหนือสิ่งบรรพต (รวมทั้งบนเขาบาพนม) ซึ่งเป็นพิธีที่พระราชาทรงกระทำเองและพราหมณ์ไม่ได้รับพิธีด้วย สำหรับพิธีเทวราชนี้ พราหมณ์เป็นผู้ประกอบพิธีเอง ด้วยเหตุนี้ลัทธิเทวราชจึงมิใช่แต่สนับสนุนพระราชอำนาจของกษัตริย์เท่านั้น แต่ยังสนับสนุนอำนาจของพราหมณ์ด้วย

ยังไม่เคยค้นพบศิลาจารึกของพระเจ้าชัยวรมันที่ ๒ เลย จารึกรุ่นหลังบอกให้เราทราบ ว่าพระองค์ทรงได้รับสมญาภายหลังสิ้นพระชนม์แล้วว่าปรเมศวร (พระอิศวร) แม้ว่าพระองค์ทรงนับถือศาสนาพราหมณ์ลัทธิไศวนิกาย แต่ก็ทรงนับถือลัทธิไวษณพนิกายด้วย จารึกหลักหนึ่งจากปราสาททอกโปในราวต้นหรือกลางพุทธศตวรรษที่ ๑๕ ได้กล่าวว่า “นักปราชญ์ในนิกายภาควัตได้เป็นที่โปรดปรานของพระองค์เนื่องมาจากความสามารถในวิชาการของท่าน” จารึกหลักเดียวกันนี้กล่าวว่าท่านนักปราชญ์ผู้นี้ได้เป็นพระมหाराชครูของพระเจ้าชัยวรมันที่ ๓ โอรสและผู้ครอง

ราชย์ต่อจากพระเจ้าชัยวรมันที่ ๒ จารึกจากปราสาทตระพังรุนในราวกลางพุทธศตวรรษที่ ๑๖ ได้กล่าวถึงพระเจ้าชัยวรมันที่ ๒ ทรงมีข้าราชการที่นับถือศาสนาพราหมณ์ลัทธิไวษณพนิกาย และน้องชายของเขาก็ได้เป็นข้าราชการในรัชสมัยของพระเจ้าชัยวรมันที่ ๓

พระเจ้าชัยวรมันที่ ๓ (พ.ศ. ๑๓๙๓ - ๑๔๒๐) ทรงนับถือศาสนาพราหมณ์ลัทธิไวษณพนิกายอย่างแท้จริง เมื่อพระองค์สิ้นพระชนม์แล้วจึงได้ทรงรับสมญาว่าวิษณุโลก จารึกจากปราสาททอกโปก็ได้อีกกล่าวไว้เช่นเดียวกันว่า พระองค์ได้ถวายพื้นที่ไว้หลายแห่งแก่ปราสาทแห่งนี้ซึ่งสร้างขึ้นในลัทธิไวษณพนิกาย

แม้ว่าทรงนับถือศาสนาพราหมณ์ลัทธิไวษณพนิกายก็จริง แต่พระเจ้าชัยวรมันที่ ๓ ก็ทรงนับถือลัทธิเทวราชด้วย จารึกจากปราสาทสตกกือกรม ได้กล่าวถึงเรื่องนี้ไว้อย่างชัดเจน พระเจ้าอินทรวรมันที่ ๑ (พ.ศ. ๑๔๒๐ - ๑๔๓๒) ได้ทรงหันกลับไปนับถือศาสนาพราหมณ์ลัทธิไสวณิกายอีก แต่ลัทธิไวษณพนิกายก็ยังคงเจริญรุ่งเรืองอยู่ จารึกจากปราสาททอกโปได้อีกกล่าวถึงการที่ท่านภควัทอมฤตครรภผู้สืบเชื้อสายสูงมาแต่ท่านภควัทกวีได้สร้างศาสนสถานในลัทธิไวษณพนิกายขึ้นใน พ.ศ. ๑๔๒๖ จารึกจากปราสาททากองหลังที่ ๑๗ ยังกล่าวถึงการที่ท่านศรีนิवासกวีได้สร้างเทวรูปพระนารายณ์ขึ้น (ไม่ควรนำชื่อนี้ไปปนกับท่านภควัทกวีในจารึกปราสาททอกโป เพราะบางครั้งท่านก็ใช้นามนี้เช่นเดียวกัน) ท่านศรีนิवासกวีได้เป็นราชบุโรหิตของพระเจ้าชัยวรมันที่ ๓ และพระเจ้าอินทรวรมันที่ ๑

จารึกจากปราสาททากองซึ่งเป็นที่ประดิษฐานเทวราชได้กล่าวถึงการสร้างเทวรูปพระหริหระด้วย ดังนั้นจึงแสดงถึงการผสมกันระหว่างลัทธิไสวะและไวษณพนิกาย เทวรูปพระหริหระดังกล่าวก็ยังคงปรากฏอยู่ ณ ปราสาททากองในปัจจุบัน

จารึกจากจังหวัดอุบลราชธานีในประเทศไทย ได้กล่าวถึงพระเจ้าอินทรวรมันว่าเป็นกษัตริย์ครองราชย์ และเป็นจารึกในพุทธศาสนา จารึกรุ่นหลังในรัชสมัยของพระเจ้าชัยวรมันที่ ๕ ได้กล่าวถึงพุทธสถานซึ่งข้าราชการในสมัยของพระเจ้าอินทรวรมันที่ ๑ ได้สร้างขึ้น

พระมหाराชครูของพระเจ้าอินทรวรมันที่ ๑ มีนามว่าศิวโสม ท่านผู้นี้ได้สร้างจารึกที่ปราสาทกันทอลธมหลังเหนือ จากจารึกนี้ปรากฏว่าท่านศิวโสม “ได้เรียนศาสตร์มาจากปากของท่านผู้มีนามว่าภควัทสังกร และบังคมบาทของท่านผู้นี้ก็ประทับประคางจนมากเกินไปด้วยสายฝั่ง คือบรรดาศิษย์ของท่านนักปราชญ์ทั้งหลาย” ภควัทสังกรผู้นี้ก็คงเป็นท่านสังกรจารย์ผู้มีชื่อเสียงและมีชีวิตอยู่ในประเทศอินเดียราวกลางพุทธศตวรรษที่ ๑๔ จารึกของท่านศรีนิवासกวีกล่าวว่าท่านสังกรจารย์ได้เดินทางจากประเทศอินเดียออกมายังอาณาจักรขอม “เพื่อทำให้ประเทศกัมพูชามีอันยิ่งใหญ่ในบวิสุทธิ์”

ในรัชสมัยของพระเจ้าไชยวัฒนธานี ๑ (พ.ศ. ๑๔๓๒ - ๑๔๔๓) ไอรสและผู้สืบต่อจากพระเจ้าอินทรวรมันที่ ๑ ศาสนาในอาณาจักรขอมก็เป็นศาสนาพุทธอย่างแท้จริง ในปีแรกที่เสด็จขึ้นเสวยราชย์ พระเจ้าไชยวัฒนธานี ๑ ผู้ทรงนับถือศาสนาพราหมณ์ลัทธิไศวนิกาย ก็ได้ทรงสร้างอาคารที่มีชื่อว่า ไครยาศรมไว้ตามที่ต่าง ๆ หลายแห่งภายในราชอาณาจักรของพระองค์ พระองค์ทรงอุทิศอาคารเหล่านี้ถวายแก่เทพเจ้าในศาสนาพราหมณ์หลายองค์ ส่วนใหญ่ของเทพเจ้าเหล่านี้ อยู่ในลัทธิไศวนิกาย แต่ก็มีองค์หนึ่งคือพระนารายณ์ อาคารเหล่านี้ต้อนรับทั้งผู้ที่นับถือลัทธิไศวะและไวษณพนิกาย จารึกจากปราสาทโลเลยทำให้เราทราบว่าผู้ที่นับถือลัทธิไวษณพนิกายก็สามารถเข้าไปยังศาสนสถานในลัทธิไศวนิกายได้ ใกล้กับราชธานีของพระองค์ พระเจ้าไชยวัฒนธานี ๑ ได้ทรงสร้างอาคารขึ้นสำหรับ ๓ ศาสนา อุทิศแก่ลัทธิไศวนิกาย (รวมทั้งนิกายไศวะและปาศุบัติ) แก่ลัทธิไวษณพนิกาย (โดยใช้นามว่าไวษณพ ปาณูจราทร ภากวัก และ สาควัก) และแก่พุทธศาสนา จารึกจากปราสาทกอมบ็องและเทพประณมได้กล่าวถึงการผสมกันระหว่างลัทธิไศวะและลัทธิไวษณพนิกาย และยังกล่าวถึงการผสมกันระหว่างลัทธิไศวนิกายและพุทธศาสนาด้วย หลักแรกกล่าวเกี่ยวกับการสร้างอาคารในลัทธิไวษณพนิกาย (ไวษณวารศรม) และหลักที่ ๒ เกี่ยวกับการสร้างอาคารในพุทธศาสนา (สุกตาศรม) แต่ทั้งสองหลักก็เริ่มต้นด้วยการสรรเสริญพระอิศวรก่อน ในจารึกที่เทพประณม การกล่าวสรรเสริญพระพุทธรูปก็กล่าวถึงภายหลังการสรรเสริญพระอิศวร ลักษณะเช่นนี้ยังคงจะมีต่อไปอีก

หลังรัชสมัยของพระเจ้าไชยวัฒนธานี ๑ ก็ถึงราชไอรส ๒ องค์ของพระองค์คือพระเจ้าพรหมวรมันที่ ๑ และพระเจ้าอโศกนารวมันที่ ๒ ทั้งสองพระองค์ทรงครองราชย์สืบต่อกันลงมา ณ เมืองพระนครจนถึง พ.ศ. ๑๔๗๑ แต่ตั้งแต่ พ.ศ. ๑๔๖๔ พระปีติลาองค์หนึ่งของพระองค์คือพระเจ้าชัยวรมันที่ ๔ ผู้ได้ทรงเสกสมรสกับพระชนิษฐภคินีของพระเจ้าไชยวัฒนธานี ๑ ก็ได้ทรงเข้าแย่งราชสมบัติและเสด็จไปประทับอยู่ที่เมืองเกาะแกร์ พระองค์คงจะได้ขึ้นครองราชสมบัติอย่างถูกต้องใน พ.ศ. ๑๔๗๑ เมื่อพระเจ้าอโศกนารวมันที่ ๒ สิ้นพระชนม์ และทรงครองราชย์อยู่จนถึง พ.ศ. ๑๔๘๔

ศาสนาพราหมณ์ลัทธิไศวนิกายยังคงสืบต่อมา แต่ในระยะแรกลัทธิไวษณพนิกายดูจะแพร่หลายอยู่ในบรรดาข้าราชการ จารึกจากปราสาทพิมานอากาศใน พ.ศ. ๑๔๕๓ เป็นของเสนาบดีผู้เฒ่าในสมัยพระเจ้าไชยวัฒนธานี ๑ จารึกจากปราสาทพนมบาแก็งซึ่งได้ค้นพบเศษ ๒ ชิ้นที่พระปิตุและลานทางพุทธศาสนาในบริเวณเมืองพระนครหลวงก็เป็นของเสนาบดีอีกท่านหนึ่ง ทั้งสองหลักกล่าวถึงการสร้างศาสนสถานในลัทธิไวษณพนิกาย อย่างไรก็ตามหลักแรกก็แสดงถึงการผสมเพราะเริ่มต้นสรรเสริญพระอิศวรก่อน ต่อจากนั้นจึงสรรเสริญพระนารายณ์และพระศรี

(ลักษมี) ในที่สุดข้าราชการชั้นสูงจำนวนหนึ่งก็ได้ร่วมกันสร้างปราสาทกระวันซึ่งเป็นเทวาลัยในลัทธิไวษณพนิกายขึ้นใน พ.ศ. ๑๔๖๔

พระเจ้าชัยวรมันที่ ๔ แม้ทรงนับถือศาสนาพราหมณ์ลัทธิไศวนิกายอย่างแข็งขัน แต่ก็ทรงอุปถัมภ์ลัทธิไวษณพนิกายด้วย จารึกจากโจญอัญได้กล่าวถึงพระราชโองการของพระองค์เกี่ยวกับเทวาลัยในลัทธิไวษณพนิกาย ๒ แห่ง จารึกจากปราสาทนางเขมาซึ่งเป็นเทวาลัยในลัทธิไวษณพนิกายก็กล่าวสรรเสริญพระองค์ ในที่สุดปราสาทเจน ณ เกาะแกร์ก็ดูเหมือนจะอุทิศถวายพระนารายณ์ (ศรีปติ)

สำหรับรัชกาลอันสิ้นของพระเจ้าหรรษวรมันที่ ๒ ไอรสและผู้ครองราชย์ต่อจากพระเจ้าชัยวรมันที่ ๔ ได้ค้นพบศิลาจารึกเพียง ๒ หลัก คือจารึกจากปราสาทพนมบายังและปราสาทอันลงจรร หลักแรกจารึกขึ้นในลัทธิไศวนิกาย และอีกจารึกหนึ่งอยู่ในลัทธิไวษณพนิกาย จารึกหลักหลังนี้แสดงถึงการผสมระหว่างลัทธิไศวะและไวษณพนิกายด้วย คือกล่าวเริ่มต้นสรรเสริญพระนารายณ์และกล่าวถึงการสร้างเทวาลัยในลัทธิไวษณพนิกาย แต่ผู้สร้างจารึกซึ่งเป็นพี่น้อง ๒ คนนั้นส่วนแถมมีนามอยู่ในลัทธิไศวนิกายทั้งสิ้น คือ ใจันยศิวะ และ ศิติกัณฐ์ จารึกยังกล่าวอีกว่าท่านผู้พี่คือใจันยศิวะนั้นรอบรู้ในศาสตร์ของลัทธิไศวนิกายและยังได้สร้างศิวลึงค์ด้วย

จารึกจากวัดกตเคียดจรรซึ่งอยู่ในรัชกาลของพระเจ้าราเชนทรวรมัน กล่าวว่พระเจ้าหรรษวรมันที่ ๒ ทรงมีข้าราชการที่นับถือพุทธศาสนา

เมื่อพระเจ้าราเชนทรวรมัน (พ.ศ. ๑๔๘๗-๑๕๑๑) ได้เสด็จขึ้นครองราชย์ เมืองพิระนครก็ได้กลับกลายมาเป็นราชธานีของอาณาจักรขอมอีก พระองค์ทรงนับถือพระอิศวรอย่างมั่นคง แต่ก็ทรงอุปถัมภ์ลัทธิไวษณพนิกายด้วย จารึกจากกุกสลาเกตซึ่งเป็นของข้าราชการของพระองค์ก็เป็นของสกุลที่นับถือลัทธิไวษณพนิกาย และกล่าวถึงการสร้างเทวาลัยในลัทธินั้น การสร้างเทวาลัยในลัทธิไวษณพนิกายอีกสองแห่งก็มีปรากฏอยู่ในจารึกของวัดกตเคียดสกีและถวารกเคียด จารึกบทหนึ่งบนหลังประตูที่นำมาใช้ใหม่ ณ ปราสาทบันทายภูฏีกีก็แสดงให้เห็นถึงการอยู่ร่วมกันอย่างดีระหว่างลัทธิไศวะและไวษณพนิกาย คือกล่าวว่าท่านผู้ที่นับถือลัทธิไศวนิกายนามว่า หฤษีเกศนั้นมาจากสกุลที่นับถือลัทธิไวษณพนิกาย และมีนามที่สมควรคือหฤษีเกศ (วิษณุ)

พุทธศาสนาก็เป็นที่แพร่หลายเช่นเดียวกัน ข้าราชการท่งหนึ่งนามว่ากวินทราริมถนะ ได้สร้างพุทธสถานขึ้นหลายแห่ง แห่งหนึ่งก็คือที่บัตจุม ญาติของท่านกวินทราริมถนะคือวีเรนทร-วิทยาคผู้เคยรับใช้พระเจ้าหรรษวรมันที่ ๒ มาแล้ว ก็ได้สร้างพุทธสถานขึ้นที่กตเคียดจรรในรัชกาลของพระเจ้าราเชนทรวรมัน จารึกที่นั่นกล่าวว่าพระเจ้าราเชนทรวรมันได้พระราชทานรูปพระโพธิ-สัตว์โลกศวรและนางเทวี (ปรัชญาปารมิตา) ให้แก่วีเรนทรวิทยาคเพื่อนำไปประดิษฐาน ณ

พุทธสถานดังกล่าว ในที่สุดพุทธศาสนาก็ได้แพร่หลายเข้าไปในพระราชวงศ์ด้วย จารึกจากปราสาทเบงเวียนกล่าวว่าพระเจ้าราเชนทรวรมันทรงมีพระเชษฐาของพระมหาลีที่ทรงนับถือพุทธศาสนา แต่พุทธศาสนานี้ก็ได้รับอิทธิพลมาจากศาสนาพราหมณ์อย่างมากมาย ดังอาจเห็นได้จากจารึกที่บัจจุมและปราสาทเบงเวียน จารึกจากโตนตรีได้รวมการอุทิศถวายของแก่พระศิวพรเมศวรและพระโพธิสัตว์อวรายไมเตรยะ (พระศรีอวรายเมตไตรย) เข้าไว้ด้วยกัน ในขณะที่จารึกจากปราสาทพรามกักล่าวว่ามีพระพุทธรูป (ศรีพระ) นั้นได้รับการเคารพบูชาจากผู้ที่มีนับถือลัทธิไศวนิกายด้วย

พระเจ้าชัยวรมันที่ ๕ (พ.ศ. ๑๕๑๑-๑๕๔๔) ผู้เป็นโอรสได้ทรงครองราชย์สืบต่อจากพระเจ้าราเชนทรวรมัน พระองค์ทรงนับถือพระอิศวรอย่างมั่นคงเช่นเดียวกัน พระมหाराชครูของพระองค์ผู้มีความไว้วางใจว่าพระอิศวรทรงมีนับถือศาสนาพราหมณ์ลัทธิไศวนิกายด้วย ท่านผู้นี้กับน้องชายของท่านคือวิษณุกุมารได้มีส่วนสำคัญทางด้านศาสนาในอาณาจักรขอมมาตั้งแต่รัชสมัยของพระเจ้าราเชนทรวรมัน ในสมัยพระเจ้าชัยวรมันที่ ๕ พระมหाराชครูผู้นี้ก็ยังมียอิทธิพลมากขึ้นไปอีก ในพระราชโองการภาษาขอมในกอนตันของรัชกาล พระเจ้าชัยวรมันที่ ๕ ก็ทรงเป็น “หน่อแห่งราชวงศ์ของพระมหาศิว” แต่ความจริงศาสนาในรัชกาลของพระองค์ก็เป็นศาสนาผสมมากกว่า จากจารึกปราสาทตระพังรุณ พระเจ้าชัยวรมันที่ ๕ ทรงมีอาจารย์ที่นับถือลัทธิไวษณพนิกาย และท่านผู้นี้ก็เข้าร่วมในพระราชพิธีราชาภิเษกของพระองค์ด้วย ท่านปญฺจกพิยผู้นับถือลัทธิไวษณพนิกายผู้นี้มีบุตรผู้ซึ่ง “เชี่ยวชาญในลัทธิไศวนิกาย” แต่ก็ได้กระทำพิธีอุทิศเทวรูป พระนารายณ์ซึ่งบิดาของตนได้สร้างขึ้น จารึกจากปราสาทบันทายศรีกล่าวว่าท่านภาควักปฤติวินทรบัณฑิตเป็น “ญาติและเพื่อนร่วมชีวิต” ของท่านยัชญวราหะผู้นับถือลัทธิไศวนิกาย คำว่ายัชญวราหะนี้ ก็แสดงถึงการผสมเช่นเดียวกัน เพราะนามนี้เป็นนามในลัทธิไวษณพแม้ว่าท่านนับถือลัทธิไศวะก็ตาม ในตอนต้นรัชกาล พระเจ้าชัยวรมันที่ ๕ ได้โปรดให้ขุนพล (เสนานี) ท่านหนึ่งสร้างเทวาลัยในลัทธิไวษณพนิกายขึ้นที่เมืองกปิลปุระ ที่ปราสาทบันทายศรีซึ่งเป็นเทวาลัยในลัทธิไศวะ และเป็นเทวาลัยที่ท่านยัชญวราหะและวิษณุกุมาร (นามตามลัทธิไวษณพอีก) ได้สร้างขึ้น ท่านภาควักปฤติวินทรบัณฑิตก็ได้สร้างเทวรูปพระนารายณ์ขึ้นในปราสาทหลังเหนือ ลวดลายเครื่องประดับที่ปราสาทบันทายศรีก็แสดงให้เห็นถึงการผสมกันระหว่าง ๒ นิกายนี้ ดังที่นายโคลูเบฟได้กล่าวไว้ว่าเรื่องราวที่ใช้ประดับหน้าบันของบรรณาลัยหรือหอสมุดนั้น เกี่ยวกับเทพเจ้าซึ่งได้รับการเคารพบูชาอยู่ในปราสาทข้าง ๆ ๒ หลัง คือหอสมุดทิศเหนือซึ่งอยู่ตรงข้ามกับเทวาลัยของพระนารายณ์ ก็มีภาพสลักเกี่ยวกับเรื่องราวของพระกฤษณะ แต่หอสมุดทิศใต้ซึ่งอยู่ตรงข้ามกับเทวาลัยของพระมหาเทพ (อิศวร) ก็ประดับด้วยภาพในลัทธิไศวนิกาย

ในรัชกาลของพระเจ้าชัยวรมันที่ ๕ มีจารึกจากปราสาททอมมุสและวัดพระอินทร์-โกสิย ทั้งสองหลักเป็นของพราหมณ์ทิวากรภักฎ์ผู้มาจากเมืองมธูราในประเทศอินเดีย ท่านผู้นี้ได้เสกสมรสกับราชธิดาของพระเจ้าราเชนทรวรมัน และจากจารึก ทั้งปราสาททอมมุสและปราสาททิวักพระอินทร์โกสิยก็ก่อสร้างขึ้นในตอนปลายแห่งรัชกาลของพระเจ้าราเชนทรวรมัน ด้วยเหตุที่พราหมณ์ทิวากรภักฎ์มาจากเมืองมธูราซึ่งเป็นแหล่งกำเนิดของนิกายภาควัต เราจึงอาจคิดได้ว่าท่านเคารพนับถือลัทธิไวษณพนิกาย แต่จารึกทั้งสองหลักของท่านก็อยู่ในลัทธิไสวนิกาย อย่างไรก็ตามท่านได้ให้ชื่อแก่ปราสาททอมมุสว่ามธูวัน (หรือมธูวันกานัน ซึ่งเป็นภาษาขอมว่า ไวรคมุม) เพื่อเป็นที่ระลึกแก่เมืองมธูรา และได้สร้างเทวรูปพระนารายณ์ทรงนามว่าทวิเชนทร์สวามินขึ้นตามนามทวิเชนทร์ คือพระอินทร์แห่งพวกพราหมณ์ ซึ่งพราหมณ์ทิวากรภักฎ์เองได้ใช้นามนี้ด้วย ทิวักพระอินทร์โกสิยท่านได้ตั้งชื่อปราสาทว่าทวิเชนทรปุระหรือปุรี เทพเจ้าที่สำคัญก็ดูเหมือนจะเป็นพระนารายณ์เช่นเดียวกัน ถ้าเราเชื่อตามสิ่งที่ตั้งอยู่ในพระหัตถ์ถึงที่มีกล่าวไว้ในจารึก แต่ปราสาททวิเชนทรปุระก็เป็นความยินดีร่วมกัน (มิตรโลก) ร่วมกับปราสาททอมมุสซึ่งอุทิศถวายแด่พระศิวักเรศวร จากจารึกที่ปราสาททอมมุสพราหมณ์ทิวากรภักฎ์ก็ได้สร้างเทวรูปพระหริหระ (วิษณุ-มเหศวร) ด้วย

สำหรับทางด้านพุทธศาสนา เราได้หลักฐานที่สำคัญจากข้าราชการผู้มีนามว่า กীরติบัณฑิต คือจารึกที่วัดสิทธหรือสรีสันดร จากจารึกหลักนี้ปรากฏว่าท่านกীরติบัณฑิตได้ฟื้นฟูพุทธศาสนาขึ้นใหม่ในอาณาจักรขอม

“ด้วยความพยายามของกীরติบัณฑิต พระธรรมของพระพุทธองค์ก็ได้ปรากฏออกมาใหม่จากความมืด ประจุจดังในฤดูใบไม้ร่วงดวงจันทร์เพ็ญจะโผล่พ้นออกมาจากเมฆในฤดูฝน ฉะนั้น

ด้วยตนเองของท่านเอง ลัทธิแห่งการว่างเปล่าและปรัชญา ฯลฯ ซึ่งถูกบดบังด้วยความมืดมนแห่งการสอนที่ผิด ก็กลับสว่างไสวดุจดวงอาทิตย์ที่นำแสงสว่างมาให้”

กীরติบัณฑิตได้บูรณะประติมากรรมเป็นจำนวนมากที่แตกหักอยู่ พร้อมทั้งได้สร้างประติมากรรมขึ้นใหม่และ

“ท่านได้จุดเพลิงแห่งพระธรรมอันแท้จริงขึ้นใหม่ คือมรรยวิภาคศาสตร์และศาสตร์อื่น ๆ ซึ่งลมหายใจอันทุกข์ทรมาณแห่งการกระทำบาปได้เป่าให้ดับลง

ท่านได้นำหนังสือปรัชญาเป็นจำนวนมากและตำรา เช่น ฎีกาของกัมภีร์ ศักตวสังเคราะห์มาจากต่างประเทศ เพื่อมาเผยแพร่การศึกษา”

ดังนั้นจะเห็นได้ว่าพุทธศาสนาได้ถูกละทิ้งโดย พระราชาขอมที่สืบต่อลงมาจากราชเจ้า
ยโศวรมันที่ ๑ แต่พระเจ้าราเชนทรวรมันก็ได้ทรงฟื้นฟูขึ้นใหม่ และคงเป็นในต้นรัชกาลของ
พระองค์นั่นเองที่ท่านกীরติบัณฑิตได้เริ่มสร้างพุทธสถานขึ้น

ลัทธิที่ท่านกীরติบัณฑิตสนับสนุนก็มีลัทธิแห่งการว่างเปล่า (ในราตมะ) และปรัชญา
(จิตตมาตร) ดังนั้นท่านคงนับถือนิกายโยคจารย์ (คือคิวิญญานวาทหรือจิตตมาตรวาท) บรรดา
กัมภีร์ที่จารึกกล่าวอ้างถึงคือมัชฌิมาภิกษุศาสตร์และคัมภีร์สังเคราะห์ภูิกาก็อยู่ในนิกายโยคจารย์ทั้งสิ้น

แต่การผสมกันทางศาสนาก็ยังคงมีอยู่ ณ ที่นี้อีกเช่นเดียวกัน จารึกจากวัดสิตรได้
กล่าวว่าผู้ที่นับถือพุทธศาสนาในอาณาจักร อมโตะยอมรับเอาประเพณีในศาสนาพราหมณ์มาปฏิบัติ
ด้วย คือได้กล่าวถึงปุโรหิต ยายกะ ยัชณะ โหมะ และทักษิณา ฯลฯ จารึกบทที่ ๓๖ กล่าวว่า
พระราชเจ้าได้โปรดให้ท่านกীরติบัณฑิตกระทำการฉลองกิจพิธีในศาสนาพราหมณ์ภายในพระราชวัง
เช่นพิธีศานติและปุชฎิ และสุดท้ายจารึกนี้ก็กล่าวสรรเสริญพิธีเคารพบูชานักษัตรด้วย

จารึกจากวัดสิตรได้กล่าวถึงพระราชโองการของพระเจ้าชัยวรมันที่ ๕ เกี่ยวกับกิจพิธีใน
พุทธศาสนา เหตุนี้เราจะเห็นว่าพระองค์เอาพระทัยใส่สนับสนุนถึงความเจริญรุ่งเรืองแห่งพุทธศาสนา
ในราชอาณาจักรของพระองค์ด้วย จารึกทางพุทธศาสนาในรัชกาลของพระเจ้าชัยวรมันที่ ๕ ยังมี
อยู่อีกที่ปราสาทจ็กรง พนมบันทายนาง ถมาพวก ปราสาททกอัน ปราสาทกอก และปราสาทปลัง

พระเจ้าอุทัยทิตยวรมันที่ ๑ ได้เสด็จขึ้นครองราชย์ชั่วคราวเวลาอันสั้นต่อจากพระปิตุลา
ของพระองค์คือพระเจ้าชัยวรมันที่ ๕ ใน พ.ศ. ๑๕๔๔ ในรัชกาลนี้เรามีศิลาจารึกอยู่ ๒ หลัก
หลักแรกมาจากเกาะแกร์และหลักที่สองมาจากปราสาทขนา หลักที่สองอยู่ในศาสนาพราหมณ์ลัทธิ
ไวษณพนิกายกล่าวถึงการสร้างเทวาลัยโดยพระเชษฐาของพระราชเจ้าคือเจ้าชายนรปติวีรรมัน และ
แสดงว่าลัทธิไวษณพนิกายเป็นที่นับถือกันอยู่ในพระราชวงศ์

หลังจากพระเจ้าอุทัยทิตยวรมันที่ ๑ ได้สิ้นพระชนม์ลงแล้ว ก็เกิดมีการแย่งราชสมบัติ
กันระหว่างเจ้านาย ๒ องค์ องค์หนึ่งคือพระเจ้าชัยวรมันผู้ซึ่งได้ครองเมืองพระนครอยู่ระหว่าง
พ.ศ. ๑๕๔๖-๑๕๔๗ อีกองค์หนึ่งคือพระเจ้าสุริยวรมันที่ ๑ ผู้ซึ่งทรงตั้งหลักแหล่งอยู่ทางทิศ
ตะวันออก พระเจ้าสุริยวรมันที่ ๑ ได้ทรงยกกองทัพออกทำการรุกรานระหว่าง พ.ศ. ๑๕๔๘-๑๕๕๐
จนกระทั่งเทวาลัยหลายแห่งได้ถูกทำลายและเรื่องนี้ก็มีกล่าวไว้ในศิลาจารึก การสงครามดังกล่าว
มีอยู่ตลอดระยะเวลา ๔ ปีและพระเจ้าสุริยวรมันที่ ๑ ก็ทรงเข้าครองเมืองพระนครได้ในราว
พ.ศ. ๑๕๕๓ อย่างไรก็ดีในจารึกของพระองค์ พระเจ้าสุริยวรมันที่ ๑ ก็ได้ทรงกล่าวว่าพระองค์
ได้เสด็จขึ้นครองราชย์ตั้งแต่ พ.ศ. ๑๕๔๕ ทั้งนี้อาจเป็นเพราะพระเจ้าอุทัยทิตยวรมันที่ ๑ ได้สิ้น
พระชนม์ลงหรือหายสาบสูญไปตั้งแต่บัดนั้นก็ได้

จารึกในรัชกาลของพระเจ้าชัยวรมันที่ปราสาทพระโค ปราสาททวลปราสาท กุกโตน สติงจรัป ปราสาทตระพังสนอร์ และปราสาทตระพังรุน แสดงให้เห็นว่ามีทั้งศาสนาพราหมณ์ ลัทธิไสวนิกาย ไชยณพินิกาย และพุทธศาสนา จารึกจากปราสาทตระพังรุนใน พ.ศ. ๑๕๔๕ กล่าวที่ท่านปัญจกัมพู—กวีบทันตติผู้บันทึกนิยายสาตวัต (คือภาควัตหรือปัญญาจรাত্র) ที่เราได้กล่าวถึงมาแล้ว เป็นอาจารย์ใหญ่และที่ปรึกษาผู้สูงศักดิ์ของพระเจ้าชัยวรมัน ท่านได้รับพระราชทานพื้นที่และได้ถวายพื้นที่ดังกล่าวแก่เทวรูปพระนารายณ์ ซึ่งท่านได้สร้างไว้ในรัชกาลของพระเจ้าชัยวรมันที่ ๕ เมื่อ ๑๑ ปีก่อน การทะนุบำรุงรักษาเทวาลัยแห่งนี้ได้ตกอยู่แก่บุตรของท่านคือนารายณ์—กวีบทันตติผู้ซึ่งจารึกภาษาขอมได้กล่าวว่าเป็นราชบุโรหิต เช่นเดียวกับท่านมรทัญโชลญผู้บิคา แต่จารึกหลักเดียวกันนี้ก็ปรากฏว่าท่านกวีบทันตติผู้บิคาได้ถวายสิ่งของแก่ศิวลิงค์ด้วย

ดังนั้นจารึกจากปราสาทตระพังรุนจึงแสดงให้เห็นถึงการผสมระหว่างลัทธิไสวนิกาย และไชยณพินิกาย ในขณะที่เดียวกันจารึกจากปราสาททวลปราสาทก็แสดงให้เห็นถึงพุทธศาสนาแบบผสมเช่นเดียวกันด้วย ในจารึกหลักนี้การสรรเสริญพระอิศวรปรากฏอยู่ก่อนการสรรเสริญพระพุทธรองค์ นอกจากนี้ในจารึกยังกล่าวถึงพุทธศาสนิกผู้ได้อุทิศถวายสิ่งของแด่พระพุทธรเจ้าพระโพธิสัตว์โลกेश্বর และพระอิศวรอีก

พุทธศาสนาแบบผสม ได้ปรากฏอยู่ในรัชกาลของพระเจ้าสุริยวรมันที่ ๑ ด้วยเช่นจารึกจากปราสาทพระขรรค์ที่กำพงสวายก็ได้เริ่มต้นด้วยการสรรเสริญพระศิวนาถราช ต่อจากนั้นในบทที่ ๒ จึงสรรเสริญพระพุทธรุคณ และในบทที่ ๓ ก็เป็นการผสมกันระหว่างลัทธิไสวนิกายและพุทธศาสนา จารึกที่เพิ่งค้นพบที่ปราสาทหินพิมายในประเทศไทยเมื่อเร็ว ๆ นี้ ก็แสดงลักษณะดังกล่าวเช่นเดียวกัน คือบนคานหนึ่งของจารึกได้กล่าวสรรเสริญพระอิศวรแต่อีกคานหนึ่งกลับกล่าวสรรเสริญพระพุทธรุคณ

พระเจ้าสุริยวรมันที่ ๑ ได้รับสมญาภายหลังสิ้นพระชนม์แล้วว่าเป็นรวานบท ซึ่งอาจหมายความว่าพระองค์ทรงนับถือพุทธศาสนา (แต่คำว่านิรวานก็ไม่ใช่ของแปลกสำหรับศาสนาพราหมณ์ คำว่านิรวานบทเราอาจเปรียบได้กับคำว่าพรหมโลก (พระนามของพระเจ้าหรรษวรมันที่ ๒) และไภวลยบท (พระเจ้าชัยวรมันที่ ๖) นิษกัลบท (พระเจ้าธรมันทรวรมันที่ ๑) แต่พุทธศาสนาแบบผสมของพระองค์ก็มีไขขัดขวางต่อลัทธิเทวราชแต่อย่างใด จารึกสลกคืออกรมกล่าวไว้ในรัชกาลของพระเจ้าสุริยวรมันที่ ๑ สมาชิกของสกุลพราหมณ์ผู้ประกอบพิธีลัทธิเทวราชก็ยังคงปฏิบัติต่อเทวราชดังแต่ก่อน จารึกในรัชกาลนี้แสดงว่าศาสนาพราหมณ์ลัทธิไสวนิกายยังคงรุ่งเรืองอยู่อย่างเก่า จารึกจากปราสาทพระวิหารได้แสดงว่าพระเจ้าสุริยวรมันที่ ๑ ได้ทรงเคารพนับถือพระอิศวรอย่างแท้จริง จารึกจากปราสาทขนาয়งได้ให้ความรู้เพิ่มเติมอีกว่าพระมหाराชครุของ

พระองค์คือท่านพราหมณ์โยคีศิวบัณฑิตกึ่งนับถือลัทธิไศวนิกาย แต่จารึกจากปราสาทตาแก้วก็แสดงว่าแม้ท่านพราหมณ์ผู้นับถือลัทธิไศวนิกายท่านก็ยังทะนุบำรุงลัทธิไวษณพนิกายด้วย จารึกรุ่นหลังทำให้เรารู้จักนามของพราหมณ์อีกท่านหนึ่งคือกวีศิวบัณฑิต ท่านผู้นี้คงได้เป็นพระมหाराชครู หลังจากที่ท่านโยคีศิวบัณฑิตได้ถึงแก่กรรมลง ท่านกวีศิวบัณฑิตนับถือนิกายปัญจวราคร แต่ท่านก็ยังสร้างรูปพระภควดีพร้อมด้วยรูปกุมารและศิวลึงค์ จารึกจากปราสาทสังขะยังคงกล่าวอีกว่าพราหมณ์วาศิวบัณฑิตได้สร้างศิวลึงค์ เทวรูปพระอุมา พระมูรารี (วิษณุ) พระตรีวิกรม วาชิ मुख (หัยครีพ) (คือลักษณะทั้งสามของพระนารายณ์) และพระไทรโลกยसार ผู้ประหารแก่นแห่งสังสาระของสิ่งที่มีชีวิตทั้งหลาย พระไทรโลกยสารนี้ก็คงเป็นพระพุทธรูปนั่นเอง (คำว่าไตรโลกยนาถและไตรโลกยสารแม้จะเป็นนามของพระนารายณ์ก็จริง แต่ในอาณาจักรขอมนามคำแรกนั้นก็หมายถึงพระพุทธรองค์และพระโพธิสัตว์โตเถศวรด้วย) จารึกบทหนึ่งจากตวลตาเปกก็ดูจะแสดงถึงความนิยมในสมัยนี้ได้เป็นอย่างดี เมื่อกล่าวว่าพราหมณ์ราเชนทรบัณฑิตผู้รับราชการอยู่กับพระเจ้าสุริยวรมันที่ ๑ ได้กล่าวขอพรจากพระพุทธรองค์ พระไวษณพ และพระมหาคะ (ไศวะ) ในขณะเดียวกัน

ศาสนาทั้งสามก็คงปรากฏอยู่ที่เมืองละโว้หรือลพบุรีในประเทศไทยในขณะเดียวกันด้วย จารึกใน พ.ศ. ๑๕๖๕-๑๕๖๘ กล่าวว่าภายใต้รัชกาลของพระเจ้าสุริยวรมันที่ ๑ ที่เมืองละโว้มีพระภิกษุสงฆ์ในพุทธศาสนาอยู่ทั้งสองนิกาย (ภิกษุมหายานและสรวีระ) และพราหมณ์ผู้ปฏิบัติโยคะ (คัมภีร์โยคี) จารึกภาษาขอมอีกหลักหนึ่งซึ่งไม่มีศักราช แต่ก็คงอยู่ในสมัยเดียวกัน สร้างขึ้นในศาสนาพราหมณ์ลัทธิไวษณพนิกาย

ตั้งแต่พระเจ้าสุริยวรมันที่ ๑ ขึ้นพระชนม์ลงใน พ.ศ. ๑๕๙๓ จนกระทั่งพระเจ้าสุริยวรมันที่ ๒ ผู้ทรงสร้างปราสาทนครวัดขึ้นเสวยราชย์ใน พ.ศ. ๑๖๕๖ ศาสนาพราหมณ์ลัทธิไศวนิกายก็ยังรุ่งเรืองต่อมา แต่ลัทธิไวษณพนิกายก็รุ่งเรืองยิ่งขึ้น ในระยะนี้ได้มีการขุดสระบารายตะวันตกและมีปราสาทแม่บุญตะวันตกตั้งอยู่กลางสระ ปราสาทแห่งนี้สร้างอุทิศถวายแก่พระนารายณ์ และ ณ ที่นั้นก็ได้ค้นพบประติมากรรมสัมฤทธิ์ขนาดใหญ่รูปพระนารายณ์บรมทมสินธุ์ สระบารายตะวันตกนี้จารึกรุ่นหลังได้เรียกว่าอัมพูชาษัตริยะ พระเจ้าชัยวรมันที่ ๖ (พ.ศ. ๑๖๒๓-๑๖๕๐) ดูเหมือนจะทรงเคารพนับถือลัทธิไวษณพนิกายเป็นพิเศษ จารึกจากพนมสันต์ดักและปราสาทพระวิหารในสมัยของพระเจ้าสุริยวรมันที่ ๒ กล่าวว่าหลังจากที่ได้ทรงกระทำพิธีราชาภิเษกแล้ว พระเจ้าชัยวรมันที่ ๖ ได้เสด็จไปเคารพบูชายังเทวาลัยพระวิษณุจามเปศวร จารึกจากปราสาทออกไปได้กล่าวถึงสิ่งที่พระเจ้าชัยวรมันที่ ๖ ได้ทรงอุทิศถวายเมื่อ พ.ศ. ๑๖๓๙ จารึกจากปราสาทแปรรูปในรัชกาลของพระองค์ก็อยู่ในลัทธิไวษณพนิกายเช่นเดียวกัน

สำหรับพุทธศาสนาก็มีปรากฏอยู่ในจารึกที่กุยกายหอม ซึ่งเป็นของพระปนัดดาของพระเจ้าชัยวรมันที่ ๖ คือเจ้าหญิงหิรัณยลักษมี เจ้าหญิงองค์นี้ทรงเป็นปนัดดาของพระชนินุจภูมิแห่งพระเจ้าชัยวรมันที่ ๖ และได้ทรงเสกสมรสกับผู้นับถือพุทธศาสนา ใน พ.ศ. ๑๖๕๑ ก็มีการสร้างปราสาทหินพิมายในพุทธศาสนาภายในประเทศไทย จารึกจากปราสาทพระขเสตใน พ.ศ. ๑๖๑๐ ได้กล่าวถึงการผสมกันระหว่างศาสนาพราหมณ์และพุทธศาสนา คือกล่าวถึงการสร้างศิวลึงค์เทวรูปพระนารายณ์ พระพรหม และพระพุทธรูป ประติมากรรม ๓ รูปแรกอยู่ที่ปราสาทพระขเสตนั่นเอง แต่พระพุทธรูปประดิษฐานอยู่ที่วังศาราม (คือป่าไผ่) จารึกหลักนี้กล่าวด้วยว่าประติมากรรมทั้งสี่รูปนี้แสดงถึงกายทั้งสี่ของพระอิศวร คือออกไปจากตรีมูรติในศาสนาพราหมณ์แล้วจึงเพิ่มพระพุทธรองค์เข้าไปอีกด้วย ว่าเป็นกายที่สี่ของพระผู้เป็นเจ้า

พระเจ้าสุริยวรมันที่ ๒ ได้ทรงรวบรวมอาณาจักรขอมซึ่งแบ่งออกเป็น ๒ ส่วนเข้าด้วยกัน พระองค์ทรงนับถือลัทธิไวษณพนิกายและได้รับสมญาภายหลังสิ้นพระชนม์แล้วว่าเป็นบรมวิษณุโลก ปราสาทนครวัดก็ได้สร้างอุทิศถวายแด่พระนารายณ์เช่นเดียวกัน แต่ถ้าเราพิจารณาจากจารึกในรัชกาลของพระองค์ เร ก็เห็นว่าลัทธิไศวนิกายยังคงรุ่งเรืองอยู่ตั้งแต่ก่อน พระเจ้าสุริยวรมันที่ ๒ เองก็ทรงเคารพบูชาพระอิศวรด้วย ในจารึกที่พนมสนันตักและปราสาทพระวิหารมีข้อความเป็นภาษาขอมและภาษาสันสกฤตว่า

“ดังนั้นท่าน พระ มหาราชครูศรีทิวากรบัณฑิตก็ได้เดินทางเพื่อไปถวายสิ่งของแด่เทวดาลี้ต่าง ๆ เริ่มต้นด้วยกัมมรเตงชัคคศรีภักเรศวร ตรงตามข้อความซึ่งพระบาทกัมมรเตงอัญศรีสุริยวรมเทพได้ทรงพระนิพนธ์ไว้ ให้จารึกลงบนสิวิกาทอง และบนวัตถุทุกชิ้นที่กล่าวนามไว้ข้างต้น วัตถุดังกล่าวได้ถวายแด่เทวดาลี้ในสถานที่ทุกแห่ง

ท่านศรีทิวากรผู้มีเท้าวางอยู่เหนือมงกุฎประดับพระเศียรของศรีสุริยวรมันผู้เป็นเจ้าโลก จุจดังเพื่อทำให้ดอกบัวแห่งอัญชลีเบิกบาน ได้ถวายวัตถุสิ่งนี้แด่ปศุปติในปีที่แสดงโดยดวงจันทร์ (๑) ท้องฟ้า (๐) ไฟ (๓) และวสุ (๘) (คือมหาศักราช ๑๐๓๘ เท่ากับพุทธศักราช ๑๖๕๙)”

ดังนั้นจะเห็นได้จากบทความนี้เป็นวัตถุที่ถวายแด่พระปศุปติ (คิเว) โดยเฉพาะและเทวดาลี้ที่ยึดถือว่าสำคัญที่สุดก็คือเทวดาลี้แห่งพระภักเรศวร เทวดาลี้แห่งนี้ก็คือเทวดาลี้ที่อยู่เหนือลึงคบรรพตนั่นเอง ได้มีการบูรณะเทวดาลี้แห่งนี้ในปลายรัชกาลของพระเจ้าชัยวรมันที่ ๖ และมาสำเร็จลงในรัชกาลของพระเจ้าสุริยวรมันที่ ๒ จารึกที่วัดภูกล่าววาระหว่าง พ.ศ. ๑๖๖๑-๑๖๘๒ ได้มีการสร้างประติมากรรมหลายรูปขึ้นตามพระราชโองการ ความจริงสิ่งก่อสร้างที่แลเห็นอยู่ในปัจจุบัน ณ วัตถุส่วนใหญ่ก็สร้างขึ้นในปลายรัชกาลของพระเจ้าชัยวรมันที่ ๖ และต้นรัชกาลของพระเจ้าสุริยวรมันที่ ๒ ทั้งสิ้น

จารึกจากพนมสนั่นคักและปราสาทพระวิหารยังทำให้เราทราบ อีกว่าพราหมณ์ที่วิศวกรได้บูรณะเทวาลัยอิศวรปุระคือปราสาทบันทายศรีด้วย

ดังนั้นเราจึงตกอยู่ในสถานะที่แปลกประหลาด ศาสตราจารย์เซเคสได้กล่าวว่า “ คำว่าบรมวิษณุโลกแสดงให้เห็นเป็นอย่างดีว่าลัทธิไวษณพนิกายกำลังแพร่หลายอยู่ในราชสำนักแต่ก็เป็นความนิยมที่แสดงอยู่น้อยในการก่อสร้างเทวาลัย กลับไปปรากฏอยู่มากในลวดลายเครื่องประดับตกแต่งอาคารซึ่งเกี่ยวพันอยู่กับเรื่องของพระวิษณุ-กฤษณะ เช่น ณ ปราสาทนครวัด ลัทธิไวษณพนิกายมุ่งสอนไปในการภักดีต่อเทพเจ้ายิ่งกว่าลัทธิไศวนิกาย เป็นการรวมจิตใจของผู้นับถือเข้ากับเทพเจ้า ลัทธิดังกล่าวได้ปรากฏในขณะเดียวกันที่เกาะชวา ซึ่งพระราชแห่งเมืองกทิริ (ดาหา) ได้ทรงกระทำทุกประการเพื่อเป็นอวตารของพระนารายณ์ ระยะเวลาที่ร่วมกับการเคลื่อนไหวทางศาสนาในประเทศอินเดียด้วยคือในราวกลางพุทธศตวรรษที่ ๑๗ เมื่อท่านรามานูซะได้ตั้งลัทธิไวษณพนิกายแบบปัจจุบันขึ้น ”

อย่างไรก็ดี ศาสนาดังกล่าวก็ยังเป็นศาสนาแบบผสมอยู่นั่นเอง จารึกจากวัดภูไค้แสดงให้เห็นว่าในเทวาลัยซึ่งสร้างถวายแก่พระศิวภัทเรศวร ก็มีการเคารพบูชาแก่พระนารายณ์ พระศรี (ลักษมี) และพระนริหระด้วย

การผสมระหว่างศาสนาพราหมณ์และพุทธศาสนาก็ยังคงมีอยู่ต่อไปอีก จารึกจากตระพังโคนออนใน พ.ศ. ๑๖๗๒ ได้กล่าวถึงสิ่งของที่อุทิศถวาย โดยผู้ที่นับถือลัทธิไศวนิกายใน พ.ศ. ๑๖๖๙ แต่สิ่งของเหล่านั้นก็ถวายแก่พระอิศวร พระนารายณ์ และพระพุทธรูปคือพระพุทธรูปแห่งวังศารามที่กล่าวมาข้างต้น จารึกกล่าวว่าพระพุทธรูปองค์นี้ก็คือพระอิศวรนั่นเอง เราได้เห็นมาแล้วว่าจารึกจากพระขเสกก็ได้กล่าวว่า พระพุทธรูปองค์นี้เป็นส่วนหนึ่งของพระอิศวร

ปลายรัชกาลของพระเจ้าสุริยวรมันที่ ๒ ยังมีคนอยู่ เราไม่ทราบว่าพระองค์สิ้นพระชนม์เมื่อใดแน่ จารึกหลักสุดท้ายของพระองค์คือจารึกที่วัดภูใน พ.ศ. ๑๖๘๒ แต่พระองค์ก็อาจครองราชย์ต่อลงมาจากนั้นอีกเล็กน้อย พระองค์ทรงมีพระญาติเป็นผู้สืบต่อคือพระเจ้าธรดินทรวรมันที่ ๒ แต่ก็ไม่เคยค้นพบจารึกในรัชกาลหลังนี้เลย อย่างไรก็ตามจารึกของราชโอรสของพระองค์คือพระเจ้าชัยวรมันที่ ๗ ก็ทำให้ทราบว่าพระราชบิดาคือพระเจ้าธรดินทรวรมันที่ ๒ นั้น ทรงนับถือพุทธศาสนา คงเป็นในรัชกาลของพระองค์ที่มีการสร้างปราสาทพระป่าเตโลยกัในพุทธศาสนา ปราสาทบันทายสำหะและบึงมาลาในศาสนาพราหมณ์ ศาสนสถาน ๒ แห่งนี้มีลวดลายเครื่องประดับเป็นลักษณะทางพุทธศาสนาเข้ามาปะปนอยู่ (อย่างไรก็ตามความคิดเห็นข้อหลังนี้ก็ยังเป็นที่น่า

งสัยอยู่ ส่วนใหญ่เชื่อกันว่าปราสาทบันทายสำหรับและบังมลาดสร้างขึ้นก่อนปราสาทนครวัด
เล็กน้อย—ผู้เรียบเรียง)

มหาราชองค์สุดท้ายแห่งอาณาจักรขอม คือ พระเจ้าชัยวรมันที่ ๗ (พ.ศ. ๑๗๒๔—ราว
พ.ศ. ๑๗๖๓) ทรงนับถือพุทธศาสนาเช่นเดียวกับพระราชบิดาของพระองค์ พระองค์ได้ทรงเสก
สมรสกับธิดาของสกุลเก่าแก่ที่นับถือพุทธศาสนา ๒ นางต่อเนื่องกัน หลังจากนั้นได้วายชนม์ไป
แล้ว มเหสีทั้งสององค์นั้นจะมีอิทธิพลอยู่มากเหนือพระองค์ แต่ศาสนาพราหมณ์ก็ยังคงปฏิบัติกัน
สืบมา แม้ว่าลัทธิเทวราชได้มีลัทธิพุทธราชเข้ามาแทนที่ และ “พักตร์ทั้งสี่ของพระคัมพู” ก็มี
“พักตร์ทั้งสี่ของพระโพธิสัตว์อวโลกิเตศวร” เข้ามาแทน แต่ประเพณีเก่าแก่ของศาสนาพราหมณ์
ก็ยังคงอยู่ กิจพิธีตามท้องถิ่นไม่ว่าทั้งในศาสนาพราหมณ์และพุทธศาสนา ได้นำมารวบรวมไว้ที่
ศูนย์กลางคือปราสาทบายน ซึ่งเป็นศูนย์กลางและรูปจำลองของราชอาณาจักรขอม ณ ปราสาทพระ
ขรรค์ในบริเวณเมืองพระนครก็มีการนำพระพุทธรูปและเทวรูปจากศาสนสถานต่าง ๆ มากระทำการ
ฉลองเป็นการประจำปี พระเจ้าชัยวรมันที่ ๗ และข้าราชการของพระองค์ได้สร้างประติมากรรมทาง
ศาสนาพราหมณ์ขึ้นเป็นจำนวนมากที่ปราสาทพระขรรค์และปราสาทบันทายฉมาร์ จารึกที่ปราสาท
พิมานอากาศก็ไต่กล่าวว่าพระนางชัยราชเทวีมเหสีของพระเจ้าชัยวรมันที่ ๗ นั้น ทรงเคารพนับถือ
ทั้งพระพุทธรองค์ พระอิศวร และพระนารายณ์ จารึกจากปราสาทพระขรรค์ก็แสดงว่ามีพวกโยคีและ
ไศวะอาศัยอยู่ในพุทธสถานแห่งนี้ด้วย การผสมกันนั้นแสดงอยู่ในลวดลายเครื่องประดับและแสดง
อยู่จนกระทั่งในคำสั่งสอนเอง จารึกจากปราสาทพิมานอากาศได้เปรียบเทียบกับพระศรีมหาโพธิ
กับตรีมูรติในศาสนาพราหมณ์ โดยกล่าวว่ารากของต้นพระศรีมหาโพธิ์นั้นเปรียบเสมือนพระพรหม
ลำต้นเปรียบเสมือนพระอิศวร และกิ่งก้านก็เปรียบเสมือนพระนารายณ์

ศาสนาพราหมณ์ยังคงมีอยู่ต่อไป ทำให้ปรากฏมีเทวรูปในศิลปะขอมแบบบายนตาม
เทวาลัยเก่าแก่หลายแห่ง เช่นที่ปราสาทพระโค บากอง ปราสาทสระเน และนครวัด เทวรูป
สัมฤทธิ์หลายรูปก็หล่อขึ้นในสมัยนี้ นอกจากนี้เทพนิยายในศาสนาพราหมณ์ยังมีอิทธิพลต่อเจ้านาย
ที่ทรงแต่งจารึกที่ปราสาทตาพรหมและปราสาทพระขรรค์ รวมทั้งพระนางอินทรเทวีมเหสีองค์หนึ่ง
ของพระเจ้าชัยวรมันที่ ๗ ผู้ทรงแต่งจารึกที่ปราสาทพิมานอากาศ

สกุลพราหมณ์เก่าแก่อยังคงมีสิทธิพิเศษคงอาจเห็นได้จากจารึกที่ปราสาทศอร์ จารึกรุ่น
หลังกล่าวว่าอาณาจักรขอมยังคงเต็มไปด้วยผู้เชี่ยวชาญในพระเวท พราหมณ์ผู้หนึ่งจากนครปัตติเทศ
(คงเป็นประเทศพม่า) ได้ศึกษาศาสนาพราหมณ์และเดินทางเข้ามายังอาณาจักรขอมเพื่อมาสั่ง
สอน พระเจ้าชัยวรมันที่ ๗ ก็ได้ทรงแต่งตั้งให้ท่านผู้นั้นเป็นราชปุโรหิตของพระองค์

อย่างไรก็ดีหลังจากที่พระเจ้าชัยวรมันที่ ๗ ได้สิ้นพระชนม์ไปแล้ว ก็เกิดมีปฏิกริยาของพวกที่นับถือศาสนาพราหมณ์ขึ้น คงเป็นการหันกลับไปนับถือศาสนาพราหมณ์ลัทธิไศวนิกายอีกชั่วคราว นี่เองที่ทำให้มีการทำลายประติมากรรมบนศาสนสถานสมัยพระเจ้าชัยวรมันที่ ๗ มีการแกะภาพพระพุทธรูปที่สลักอยู่บนผนังและเสาออก แต่เป็นรูปศิวิลิสต์หรือฤๅษีกำลังสวดมนต์เข้าไว้แทน จารึกทำให้เราทราบว่ามีการพราหมณ์ที่นับถือลัทธิไศวนิกายหรือไวษณพนิกาย แต่ศาสนาใหม่อีกศาสนาหนึ่งก็เริ่มเข้ามาแทนที่ภายหลังการรุกรานของชนชาติไทย คือพุทธศาสนาลัทธิเถรวาทนิกายลังกาวงศ์ ใน พ.ศ. ๑๘๓๙ ราชทูตจีนชื่อจิวตากวนก็ได้เห็นว่าพุทธศาสนาลัทธินี้ได้ประดิษฐานลงอย่างมั่นคงในอาณาจักรขอมแล้ว เขาได้เรียกชื่อพระภิกษุสงฆ์ตามชื่อภาษาไทยว่า “เจ้ากู” ซึ่งแสดงให้เห็นอย่างชัดเจนว่าในขณะนั้นอาณาจักรขอมได้รับพุทธศาสนาลัทธิใหม่นี้มาจากชนชาติไทย แต่นอกไปจากพระภิกษุสงฆ์ จิวตากวนก็ยังกล่าวถึงพวพราหมณ์ซึ่งเขาเรียกว่าบันคี (บัณฑิต) และลัทธิไศวนิกายที่เสื่อมแล้วซึ่งเขาเรียกชื่อว่าปาซือเว พุทธศาสนาลัทธิเถรวาทนิกายลังกาวงศ์คงได้แพร่เข้าไปในราชสำนักขอมด้วย พระเจ้าศรีนทรวรมัน (พ.ศ. ๑๘๓๙-๑๘๕๐) ได้ทรงประกาศพระองค์เป็นพุทธมามกะ แต่ต่อมาก็ต้องทรงสละราชสมบัติซึ่งอาจเป็นด้วยการขัดขวางของพวพราหมณ์ ได้ค้นพบจารึกภาษาบาลีใน พ.ศ. ๑๘๕๒ ของพระองค์หนึ่งหลัก จารึกภาษาสันสกฤตหลักสุดท้ายของอาณาจักรขอมคือจารึกที่เมืองบิลปุระในรัชกาลของพระเจ้าชัยวรมันปรเมศวร (พ.ศ. ๑๘๗๐-) จารึกหลักนี้เต็มไปด้วยข้อความในลัทธิไศวนิกาย และแสดงว่าในประเทศซึ่งพุทธศาสนาลัทธิเถรวาทนิกายลังกาวงศ์จะประสบความสำเร็จรุ่งเรืองอย่างมากมาย ศาสนาพราหมณ์ก็ยังคงมีอยู่ในราชสำนักของผู้ที่สืบต่อลงมาจกพระเจ้าชัยวรมันที่ ๗ ระยะเวลาทศวรรษปี ไม่อาจขับไล่ศาสนาพราหมณ์นี้ออกไปได้ เพราะในพระราชพิธีในประเทศกัมพูชาปัจจุบันพวกบาโคหรือพราหมณ์แห่งราชสำนักก็ยังคงเป็นผู้ประกอบพิธีอยู่

หลังการกล่าวถึงประวัติของศาสนาในอาณาจักรขอมเช่นนี้แล้ว ต่อไปเราจะได้ศึกษาถึงศาสนาพราหมณ์ในอาณาจักรขอมโดยละเอียด ในบทที่ ๒ จะกล่าวถึงศาสนาพราหมณ์ลัทธิไศวนิกาย เพราะเป็นศาสนาที่สำคัญที่สุดในอาณาจักรขอม บทที่ ๓ จึงจะกล่าวถึงลัทธิไวษณพนิกาย ในบทที่ ๔ จะกล่าวถึงลัทธิย่อย บทที่ ๕ เกี่ยวกับการบูชาไฟและลัทธิพระเวท บทที่ ๖ เป็นบทสุดท้ายจึงจะกล่าวถึงการผสมกันระหว่างลัทธิไศวนิกายและไวษณพนิกาย อย่างไรก็ดีข้าพเจ้าผู้เรียบเรียงขอแจ้งไว้ก่อนว่า ต่อไปนี้จะเรียบเรียงเฉพาะแต่ตอนที่เห็นว่าจะเป็นประโยชน์ต่อวิชาโบราณคดีในประเทศไทยเท่านั้น